

Η Ανάπτυξη του Παιδιού και του Εφήβου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αναγνώριση της σχέσης μεταξύ της αναπτυξιακής διαδικασίας και της ψυχοπαθολογίας αποτελεί μεγάλη πρόοδο στον τομέα της ψυχιατρικής και της ψυχολογίας. Ωστόσο, ο περιορισμός της σημασίας της ανάπτυξης στις προωμότερες εμπειρίες ζωής, ως προδιαθεσικού παράγοντα στην εκδήλωση ψυχικών διαταραχών αργότερα, δεν επαρκεί (Rutter 2002). Σήμερα, είναι αποδεκτό ότι η σχέση μεταξύ δομής και λειτουργίας του εγκεφάλου είναι αμφίδρομη. Βιολογικοί και ψυχολογικοί παράγοντες, που συμβάλλουν στην ανάπτυξη του εγκεφάλου και των λειτουργιών που επιτελεί, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο οι αναπτυξιακές διαδικασίες επηρεάζουν την προσαρμογή του ατόμου στις εμπειρίες ζωής, θεωρούνται καθοριστικοί στην κατανόηση και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων ψυχικής υγείας (Grossman et al. 2003).

Οι αντιδράσεις των ατόμων στις ψυχοκοινωνικές εμπειρίες ποικίλλουν σε σημαντικό βαθμό, ανάλογα με την ηλικία, τις ιδιαιτερότητες του αναπτυξιακού σταδίου, την ιδιοσυγκρασία και τις επιδράσεις του περιβάλλοντος (Rutter 2005). Η σχέση μεταξύ αναπτυξιακής διαδικασίας και ψυχοπαθολογίας είναι αμφίδρομη. Η ηλικία και το αναπτυξιακό στάδιο επηρεάζουν και διαμορφώνουν τόσο τον τύπο των πιθανών προβλημάτων, όσο και τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονται. Τα προβλήματα ψυχικής υγείας επηρεάζουν με τη σειρά τους, σε διαφορετικό βαθμό, ποσοτικά και/ή ποιοτικά, την ανάπτυξη, η οποία αποκλίνει από την αναμενόμενη φυσιολογική πορεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της σχέσης, στις μικρές ηλικίες, αποτελεί η επίδραση του αναπτυξιακού σταδίου στα συναισθηματικά προβλήματα, τα οποία εκδηλώνονται, κυρίως, με σωματικά συμπτώματα και προβλήματα συμπεριφοράς, ενώ κατά την εφηβεία προσεγγίζουν φαινομενολογικά την κλινική εικόνα της κατάθλιψης των ενηλίκων.

Τα αναπτυξιακά επιτεύγματα ποικίλλουν, ανάλογα με την ηλικιακή περίοδο. Το άτομο, προκειμένου να εξελιχθεί, καλείται να κατακτήσει πληθώρα αναπτυ-

ξιακών σταθμών και δεξιοτήτων, σωματικών και ψυχικών, σε διαφορετικά στάδια της ζωής. Η κατάκτηση των δεξιοτήτων σε κάθε στάδιο καθορίζει την κατάκτηση δεξιοτήτων στα επόμενα και, συνεπώς, την εξέλιξη μακροχρόνια.

Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφονται, αρχικά, συγκεκριμένες αναπτυξιακές απαιτήσεις, στις οποίες καλείται να ανταποκριθεί το άτομο κατά τη βρεφική, τη νηπιακή, την παιδική και την εφηβική ηλικία. Ακολουθούν, στη συνέχεια, οι θεωρίες που προσπαθούν να εξηγήσουν διαφορετικούς τομείς της ανάπτυξης, όπως οι ψυχαναλυτικές, οι θεωρίες της μάθησης, της γνωστικής και της κοινωνικής ανάπτυξης, της ηθικής συνείδησης και, τέλος, η εξέλιξη της οικογένειας.

ΒΡΕΦΙΚΗ ΚΑΙ ΝΗΠΙΑΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Κατά τις περιόδους αυτές κυριαρχεί η κατάκτηση διαφορετικών αναπτυξιακών σταθμών, όπως της ανάδυσης της συμπεριφοράς προσκόλλησης, του αποχωρισμού-εξατομίκευσης, της εξέλιξης των νοητικών δεξιοτήτων και των κινητικών σταθμών, όπως της βάδισης, της αδρόης και λεπτής κινητικότητας.

- Κατά τις πρώτες ημέρες της ζωής του παιδιού, μετά τη γέννηση, αναδύεται το ενδογενές χαμόγελο, το οποίο παρατηρείται, αρχικά, κατά τη φάση REM του ύπνου. Από τη 2η εβδομάδα της ζωής, το ενδογενές χαμόγελο αρχίζει να εμφανίζεται και κατά την εγρήγορση, αλλά δεν έχει σχέση, ακόμη, με συγκεκριμένα γεγονότα του περιβάλλοντος. Το χαμόγελο και το κλάμα συντονίζονται, σταδιακά, με τις αντιδράσεις της μητέρας. Η σταθερότητα και η συνέπεια της μητέρας σ' αυτές τις ενδείξεις ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας του βρέφους, προωθούν την ανάδυση της συμπεριφοράς δεσμού (Bowlby 1971). Το χαμόγελο του βρέφους γίνεται πραγματικά κοινωνικό μεταξύ 2,5 και 3 μηνών (Cole et al. 2000).
- Από την 8η εβδομάδα περίπου, ο μυϊκός τόνος του βρέφους αρχίζει να βελτιώνεται και οι κινητικές λειτουργίες εξελίσσονται, με φορά από το κεφάλι προς τα άκρα. Το βρέφος αρχίζει να ελέγχει τις κινήσεις των ματιών και του αυχένα και είναι σε θέση να κρατήσει το κεφάλι στην ίδια ευθεία με το σώμα. Παρατηρείται μικρή κλίση της κεφαλής προς τα πίσω, όταν το τραβά κανείς στην καθιστή θέση. Σταδιακά, τα περισσότερα βρέφη αρχίζουν να χαμογελούν κοινωνικά, να παράγουν και να ανταποκρίνονται σε ήχους, να κοιτούν και να παρακολουθούν, κυρίως, το άτομο που τα φροντίζει (Moon et al. 1993). Τα τέσσερα άκρα έχουν την ίδια κίνηση, τα χέρια είναι πάντα ανοιχτά και προσπαθούν να φτάσουν αντικείμενα και άτομα, αλλά δεν έχει αναπτυχθεί ακόμη ο συντονισμός ματιού-χεριού. Η σύλληψη των αντικειμένων είναι παλαμική.

- Στην ηλικία των 2,5 μηνών περίπου, τα περισσότερα βρέφη αρχίζουν να ελέγχουν και να συντονίζουν εκούσια τις κινήσεις τους, στην προσπάθειά τους να πιάσουν ένα αντικείμενο (Thelen et al. 1993). Στον 5ο μήνα, περίπου, είναι σε θέση να υπολογίσουν ότι δεν φθάνουν ένα αντικείμενο και εγκαταλείπουν την προσπάθεια, ενώ έως τον 9ο μήνα είναι σε θέση να κατευθύνουν τις κινήσεις τους μ' ένα μόνο βλέμμα (Mathew et al. 1990).
- Στον 6ο-7ο μήνα τα περισσότερα βρέφη κάθονται χωρίς στήριγμα. Στον 8ο μήνα, περίπου, αρχίζουν να μετακινούνται από το ένα μέρος στο άλλο, στηριζόμενα στα τέσσερα άκρα. Η συμπεριφορά αποχωρισμού-εξατομίκευσης εκδηλώνεται νωρίς, παράλληλα με την ανάπτυξη του μυϊκού συστήματος, και συνοδεύεται από την έναρξη της εξερεύνησης του περιβάλλοντος. Η προσπάθεια αποχωρισμού του βρέφους από τη μητέρα οδηγεί στο *φόβο των ξένων*, που κορυφώνεται στον 8ο μήνα, περίπου. Η εξέλιξη στον κινητικό τομέα ενισχύει την κατανόηση του χώρου και της απόστασης από τα αντικείμενα. Το βρέφος αρχίζει να κατανοεί τι βλέπει, απλώνει το χέρι για να φτάσει αντικείμενα, τα μεταφέρει από το ένα χέρι στο άλλο, ενώ οι αισθήσεις από την αφή, τους μυς και τις αρθρώσεις παρέχουν τις βασικές πληροφορίες και κατευθύνουν τις κινήσεις του (Yonas et al. 1993). Παράλληλα, αναγνωρίζει οικείες λέξεις και αρχίζει να διακρίνει και να κατανοεί τη σημασία διαφορετικών ήχων. Φωνάζει για να τραβήξει την προσοχή, ψελλίζει και τρώει με τα χέρια (Ayres 2000).
- Στο 12ο μήνα, περίοδο μεγάλων αλλαγών, τα περισσότερα νήπια περπατούν με τα τέσσερα άκρα, συντονίζουν σταδιακά τις δυο πλευρές του σώματος, σηκώνονται όρθια στηριζόμενα, μαθαίνουν να οργανώνουν τις κινήσεις και κατακτούν την ικανότητα να διασταυρώνουν τα χέρια στη μέση γραμμή του σώματος. Η οπτική αντίληψη εξελίσσεται, περιφέρονται στο χώρο στηριζόμενα, μιμούνται χειρονομίες, κατανοούν κάποιες λέξεις και ψελλίζουν (Clark et al. 1993).
- Στο 18ο μήνα τα περισσότερα νήπια σχεδιάζουν αποτελεσματικά πιο πολύπλοκες πράξεις. Περπατούν σταθερά, ανεβαίνουν σκάλες και κατεβαίνουν, συνήθως προς τα πίσω, στηριζόμενα στα τέσσερα άκρα, πιάνουν και πετούν αντικείμενα, σπρώχνουν και τραβούν παιχνίδια. Τα ερεθίσματα από το δέρμα καθορίζουν τα όρια του σώματος και κατευθύνουν τις αντιδράσεις τους (Ayres 2000). Αναγνωρίζουν και κατανοούν έξι ή περισσότερες λέξεις, χρησιμοποιούν ποτήρι και κουτάλι, παρουσιάζουν απλή μίμηση και απλό συμβολικό παιχνίδι (Hughes 1995). Καθώς πλησιάζουν στον 24ο μήνα, αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ότι μπορούν να αποκτήσουν έλεγχο των αντιδράσεών τους και το κοινοποιούν στους άλλους με τη συμπεριφορά τους. Πολλά παιδιά, στην ηλικία αυτή, αρχίζουν να χρησιμοποιούν το 'όχι' για να εκφράσουν την τάση τους για ανεξαρτησία.

- Στην ηλικία των 2 χρόνων και 6 μηνών τα περισσότερα νήπια αποκτούν έλεγχο της ούρησης κατά την ημέρα (Berk et al. 1990), τρώνε μόνα με λίγη βοήθεια, μουτζουρώνουν αυθόρμητα, ξεβιδώνουν καπάκια, χρησιμοποιούν δύο ή τρεις λέξεις μαζί, εμφανίζουν συμβολικό παιχνίδι, βοηθούν στο ντύσιμο και στο ξεντύσιμό τους και κάνουν συνεχώς ερωτήσεις!
- Στην ηλικία των 5 χρόνων τα περισσότερα παιδιά έχουν ωριμάσει σημαντικά στον αισθησιοκινητικό τομέα και σχετίζονται με πολλούς, διαφορετικούς ανθρώπους. Ο εγκέφαλος είναι πιο δεκτικός στα ερεθίσματα και στις αισθήσεις και η ικανότητα οργάνωσης των ερεθισμάτων εξελίσσεται σημαντικά (Luria 1973). Στη φάση αυτή η εσωτερική ορμή κάνει τα παιδιά πιο δραστήρια. Μαθαίνουν να κάνουν πολλά πράγματα, να χρησιμοποιούν εργαλεία, γνωρίζουν τα βασικά χρώματα, μπορούν να ζωγραφίσουν τρία μέρη ενός ανθρώπου, να μοιραστούν και να παίξουν με άλλα παιδιά και να αντιγράψουν ένα τετράγωνο. Οι ανώτερες νοητικές λειτουργίες αναπτύσσονται αργότερα, μετά από την πλήρη ανάπτυξη των αισθησιοκινητικών λειτουργιών. Ο εγκέφαλος επεξεργάζεται αφηρημένες έννοιες μετά από την κατάκτηση ‘συγκεκριμένης’ γνώσης του σώματος, του κόσμου και των φυσικών δυνάμεων. Απαιτούνται 7 έως 8 χρόνια κίνησης και παιχνιδιού για την κατάκτηση των αισθησιοκινητικών δεξιοτήτων, που αποτελούν τη βάση της νοητικής, της κοινωνικής και της προσωπικής ανάπτυξης (Ayres 2000).

Ωστόσο, τα όρια του φυσιολογικού ως προς την κατάκτηση διαφορετικών δεξιοτήτων είναι ευρέα. Ήπιες αποκλίσεις από το φυσιολογικό δεν αποτελούν πρόβλημα κατ’ ανάγκη. Η κατάκτηση των αναπτυξιακών στόχων εξαρτάται από παράγοντες στο συγκεκριμένο παιδί, αλλά και από τα ερεθίσματα και τις ευκαιρίες στις οποίες εκτίθεται.

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Κατά την παιδική ηλικία, από το 5ο – 6ο έως και το 10ο έτος, τα περισσότερα παιδιά κατακτούν σαφή αντίληψη της θέσης τους μέσα στην οικογένεια και της ταυτότητάς τους ως αγόρι ή κορίτσι. Κατά την περίοδο αυτή της ζωής, που αναφέρεται ως ‘λανθάνουσα’ (Freud 1905), η ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού είναι πιο ήρεμη, σε σύγκριση με τις προηγούμενες και τις επόμενες περιόδους. Κυριαρχεί ο σχηματισμός του υπερεγώ, ομάδα λειτουργιών που έχουν σχέση με τις ηθικές αξίες και τα ιδανικά του ατόμου, η ταυτοποίηση με συνομηλίκους του ίδιου φύλου και η δημιουργία ομάδων, η αναζήτηση και η ανεύρεση στενού φίλου, ενώ αυξάνεται και η αλληλεπίδραση με το άλλο φύλο.

Ο λόγος και η συμβολική σκέψη εξελίσσονται περαιτέρω. Η σχολική εκπαίδευση αρχίζει, και τα παιδιά έχουν την ευκαιρία να μάθουν μέσα από την αλληλεπίδραση σε πιο πολύπλοκα και λιγότερο υποστηρικτικά περιβάλλοντα. Ο δάσκαλος αποκτά, στη φάση αυτή, σημαντική θέση στη ζωή των παιδιών, τα οποία ικανοποιούνται από τα επιτεύγματά τους και από την αναγνώριση αυτών των επιτευγμάτων από τους άλλους.

Κατά την περίοδο αυτή, η ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης είναι κεντρική. Τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες και τις δυσκολίες τους και επεξεργάζονται τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς. Ο εγωκεντρισμός και η συγκεκριμένη ποιότητα της σκέψης υφίστανται, δημιουργούνται εσωτερικές νοητικές αναπαραστάσεις, που επιτρέπουν την επεξεργασία. Το παιχνίδι γίνεται συνεργατικό και εξελίσσεται η ικανότητα αντίληψης των σχέσεων με τους άλλους (Jordan 2003).

ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Η εξελικτική διεργασία στη ζωή του ατόμου, που αρχίζει 'βιολογικά' με τις μεταβολές της φυσιολογίας της ήβης και ολοκληρώνεται 'ψυχολογικά' με την τελική οργάνωση της σεξουαλικότητας, ορίζεται ως εφηβεία (Μαωολόπουλος 1987). Αποτελεί μεταβατική περίοδο μεταξύ της παιδικής ηλικίας και της ενήλικης ζωής, με αναπτυξιακές απαιτήσεις, που διαφοροποιούνται ουσιαστικά, σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους.

Σε σωματικό επίπεδο, επιτελούνται μείζονες ορμονικές αλλαγές, διαφορετικές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, οι οποίες καθορίζουν την εμφάνιση των ταχύτατων, εντυπωσιακών σωματικών αλλαγών και των δευτερογενών χαρακτηριστικών του φύλου.

Σε ψυχολογικό επίπεδο, η εφηβεία θεωρείται ως περίοδος μεγάλης αναστάτωσης και 'κρίσης ταυτότητας'. Ο Erikson (1955) περιέγραψε τη δημιουργία ταυτότητας ως το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου της ζωής, ενώ οι κοινωνικοί επιστήμονες τη χαρακτηρίζουν ως 'διαφορετική κουλτούρα', που έχει λίγα κοινά χαρακτηριστικά με την υπόλοιπη κοινωνία (Coleman 1961).

Το παιδί, μετά από τη σχετικά ήρεμη περίοδο της παιδικής ηλικίας, αρχίζει να απομακρύνεται, σταδιακά, από την οικογένειά του. Καθώς αποκτά αυξανόμενη αυτονομία και ανεξαρτησία, προσπαθεί να επιτύχει την αίσθηση της δικής του, διαφορετικής προσωπικότητας. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας κυριαρχείται, συχνά, από αισθήματα ανασφάλειας, που οδηγούν σε φόβους, εκνευρισμό και συχνά, αντιδραστική συμπεριφορά.

Ο έφηβος, κατά την περίοδο αυτή της ζωής, εμπλέκεται σε ομάδες συνομηλί-

κων του ίδιου φύλου, χαρακτηριστικό των οποίων είναι ο ανταγωνισμός προς τις συνήθειες των ενηλίκων. Στα πλαίσια αυτών των ομάδων καλείται να δημιουργήσει φιλικές σχέσεις και αργότερα σεξουαλικές, οι οποίες τον υποστηρίζουν ουσιαστικά στην προσπάθειά του για ανεξαρτησία από τους γονείς, ρυθμίζουν το άγχος, υποστηρίζουν την αυτοεκτίμησή του, καθώς και τον καθορισμό νέων κριτηρίων και προτύπων συμπεριφοράς (Μανωλόπουλος 1987).

Κατά την εφηβεία, το άτομο καλείται να προσαρμοστεί, έτσι ώστε να εξελιχθεί σε ώριμο ενήλικα. Οι αυξανόμενες γνωστικές δεξιότητες απαιτούν προσαρμογή και οι αυξημένες εκπαιδευτικές απαιτήσεις αποτελούν πρόκληση. Καθήκον της όψιμης φάσης αυτής της περιόδου της ζωής είναι ο καθορισμός των επαγγελματικών στόχων και ο προβληματισμός για τον τρόπο με τον οποίο θα επιτευχθούν. Ο έφηβος, επιτυγχάνοντας τη συναισθηματική και ψυχολογική του ανεξαρτησία από τους γονείς, αναπτύσσει, ταυτόχρονα, την αίσθηση της προσωπικής ταυτότητας, αποκτά ολοκληρωμένο σύστημα αξιών και ηθικής συνείδησης και καλείται να αναλάβει, πλέον, την ευθύνη για τη συμπεριφορά του.